

Blijven bouwen

Architect in crisistijd

JaapJan Berg Nederlandse architecten krijgen zware klappen als gevolg van de crisis. Het aantal werkenden in de branche is gekrompen van ooit 15.000 naar 10.000 nu. De gouden jaren waarin Nederlandse architectuur school maakte en roem vergaarde lijken ten einde. De economische crisis biedt echter ook kansen: het is een prima voedingsbodem voor ingrijpende veranderingen.

De gevolgen van de economische crisis zijn wereldwijd zichtbaar, zelfs in landen die de recessiedans enigszins lijken te ontspringen. In Nederland zijn de negatieve effecten overduidelijk. De architectenbranche hier wordt ongemeen hard getroffen, getuige ook de uitkomsten van onderzoek en enquêtes onder architecten, onder meer door de Bond van Nederlandse Architecten (BNA).

Die onderzoeken laten zien dat het aantal nieuwe opdrachten zeer sterk terugloopt in vergelijking met de voorafgaande periode. In 2009 bedroeg die afname al 80 procent, en dit jaar lijkt daarin allesbehalve een kentering op te treden. Ook worden steeds meer bestaande opdrachten als gevolg van de crisis tot nader order of definitief stilgelegd. In de praktijk gaat het daarbij veelal om projecten in de woning- en utiliteitsbouw. Redenen voor het stopzetten of annuleren zijn een gebrek aan vertrouwen in de marktontwikkeling, ontoereikende financie-

ringsmogelijkheden of simpelweg een gebrek aan afnemers. Zo blijven woningen onverkocht en staan talloze vierkante meters kantoor leeg.

Volgens de laatste berekeningen staat in ons land nu 6,7 miljoen vierkante meter aan kantooroppervlakte leeg. Dit schrijnende, maar niet echt verrassende feit was in april nog aanleiding voor demissionair minister Huizinga (VROM) om maatregelen tegen deze vorm van leegstand af te kondigen. Die moeten ertoe leiden dat er alleen nog nieuwe kantoren mogen worden gebouwd wanneer er geen aantoonbare alternatieven binnen bestaande kantorenparken vindbaar zijn. Het is een zinnige maatregel in reactie op een harde werkelijkheid, maar het toont ook aan dat nieuw beleid niet per definitie een stimulans is voor nieuwe opdrachten aan architecten. Of deze moet verscholen liggen in de gedeeltelijke transformatie van leegstaande kantoorpanden in andere bestemmingen.

Over de positieve effecten van een andere recente maatregel, de crisis- en herstelwet van het kabinet Balkenende-IV, bestaan onder sommige architecten ook twijfels. Dit ondanks het doel van de wet om met gerichte investeringen ruimtelijke projecten, zoals woningbouw, bedrijven-terreinen en infrastructuur en projecten op het gebied van duurzaamheid, energie en innovatie te versnellen. En ook ondanks de verwachting van Bouwend Nederland dat de wet de bouwsector 3 à 4 miljard euro aan omzet kan opleveren.

Aangetast vertrouwen

De scepsis onder architecten wordt in eerste instantie veroorzaakt door hun dramatisch geslonken opdrachtenportefeuille. Die nam als direct gevolg van de crisis inmiddels af tot bijna de helft ten opzichte van 2008. De impact daarvan is concreet, maar zeker ook psychologisch. Het heeft bij veel architecten het vertrouwen in een snel herstel van de oorspronkelijke situatie in het werkveld aangetast. De vrees is dat de mate waarin de markt is ingezakt en het vertrouwen is weggeëbd, groter is dan met overheidsgeld gecompenseerd of gestimuleerd kan worden.

Als direct gevolg van deze krimp zijn veel architectenbureaus noodgedwongen gaan

snijden in hun personeelsbestand. Aanvankelijk werden (jonge) werknemers met tijdelijke contracten ontslagen, maar naarmate de crisis langer duurt en niet bepaald in hevigheid afneemt, staan ook steeds meer vaste contracten op de tocht.

Een willekeurige rondgang langs architectenbureaus laat dan ook een ongewoon beeld zien van stillere werkvloeren, vrijgekomen en soms zelfs te huur gezette kantoorruimte. Natuurlijk

De opdrachtenportefeuille is door de crisis gehalveerd ten opzichte van 2008

zijn er ook uitzonderingen; sommige bureaus merken weinig of niets van de gevolgen van de crisis. In die uitzonderingsgevallen is dan vaak sprake van een combinatie van wijsheid en geluk in de keuze/toekenning van bepaalde opdrachten. Desalniettemin is het aantal werkenden in de branche inmiddels met een derde gekrompen: van ooit 15.000 naar 10.000. Sommigen voorspellen dat die afname nog niet ten einde is en kan oplopen tot een halvering van het totaal aantal medewerkers bij Nederlandse architectenbureaus. (Bantal 2010)

Gouden tijden

Kortom: de Nederlandse architectuur en haar architecten hebben wel eens betere tijden gekend. Tijden waarin architecten, mede gesteund door specifiek en effectief overheidsbeleid, de wind in de rug hadden. Beleid waar vanuit het buitenland nog steeds met een zekere jaloezie naar gekeken wordt. In binnen-

en buitenland excelleerden Nederlandse architecten met intelligente, opvallende en koersverleggende ontwerpen en de vaak conceptuele en generalistische benadering van opdrachten. Ze werkten samen met welwillende opdrachtgevers, zoals ontwikkelaars en woningbouwcorporaties, die vaak genegen waren mee te gaan met projecten die een experimenteel of grensverleggend karakter hadden.

Zo ontstond een architectonische *boom* die zijn weerga in de vaderlandse geschiedenis van het vak niet kent. Een periode waarin de Nederlandse architectuur als merk ongekend school maakte, veel aandacht en publiciteit kreeg en roem vergaarde. De meeste nu bekende toonaangevende Nederlandse architecten vestigden ook in deze tijd hun naam. Bureaus als OMA, UN Studio en MVRDV behoren sindsdien tot de ereditie van *starchitects*.

Aan die bekendheid en faam, alsmede aan het ondersteunende en stimulerende beleid door de overheid, is overigens niet plotsklaps een eind gekomen met de intrede van de crisis. Wel zijn veel institutionele opdrachtgevers als gevolg van de economische crisis meer kopschuw geworden en gaan ze minder argeloos en zonder voorbehoud mee met (financieel en bouwtechnisch) risicodragende of complexe ontwerpen. Maar veel bureaus hebben bijvoorbeeld in het buitenland nog redelijk veel succes getuige de voortdurende berichten over gewonnen prijsvragen en bemachtigde opdrachten door Nederlandse bureaus. Ook veel van de stimulerende maatregelen van de overheid – in de vorm van fondsen, instituten en prijzen – zijn nog onverminderd actief. Al aangekondigde bezuinigingen in overheidsuitgaven kunnen dat beeld overigens op korte termijn zomaar veranderen. Alles bij elkaar opgeteld is de situatie van dien aard dat het architectuurcriticus Hans Ibelings verleidt tot de conclusie dat er weinig twijfel over kan bestaan dat we

getuige zijn van het eind van een tijdperk. (Ibelings 2010)

Twijfel en onzekerheid

Het lijkt erop dat er stilaan steeds meer twijfel en onzekerheid in het profiel van de Nederlandse architectuur sluipen. Twijfel over de richting en onderscheidende meerwaarde van architectuur in onze samenleving. Maar ook over de betekenis die architectuur kan hebben bij het verbeteren van onze leefomgeving, waarbij duurzaamheid en milieuvriendelijkheid sleutelbegrippen zouden moeten zijn. Er is geenszins sprake van een heldere lijn of consensus over de wijze waarop de Nederlandse architectuur zich zou moeten heroriënteren. En dat is misschien ook wel zo goed, consensus is doorgaans immers geen stimulans voor creativiteit. Er heerst daarentegen wel een zekere mate van gelatenheid en zelfs enige verwarring. Veel architecten lijken zich al te hebben neergelegd bij de neerwaartse bijstelling van de omvang van hun vakgebied.

Al zijn de ambities over de rol van architecten onverminderd groot, de teruglopende opdrachten maken de uitvoerbaarheid van die ambities enigszins ongeloofwaardig. De groeiende twijfel is zo een voedingsbodem voor een vakinhoudelijke crisis, die de gevolgen van de economische crisis versterkt. Het bemoeilijkt een mogelijk herstel en beïnvloedt de richting waarin het vak zich ontwikkelt. De mate waarin en op welke wijze is nog niet duidelijk. Maar al met al ligt er een zekere schaduw over de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur. Het voorheen heldere perspectief, deels in stand gehouden door de hoogconjunctuur, overvloed aan opdrachten en gericht overheidsbeleid, is vertroebeld.

De kiemen van die twijfel en een vakinhoudelijke crisis liggen overigens in de tijd dat alles nog goed leek te gaan. Al langer wezen sommige architecten op de noodzaak van een fundamentele discussie over de positie van de

architect in het bouwproces. Hun positie als bouwheer is volgens velen ondermijnd door de werkwijze van ontwikkelaars en andere spelers in het bouwproces. Zo is het bij grotere, en dus duurdere en langduriger, projecten vaak de regel dat de (risiconemende) ontwikkelaar het bouwproces opdeelt in deelopdrachten. Veel architecten voelen zich hierdoor beperkt, omdat hun rol wordt teruggebracht tot het leveren van een dienst. Zij ambiëren zelf een meer bepalende positie die de architect erkent als een initiatiefrijk ontwerper die antwoorden formuleert op vragen die in de samenleving gesteld worden. (zie ook: Berg 2009)

Ook pleiten sommige bureaus al langer voor een duidelijker positionering van de architect ten opzichte van milieugerelateerde vraagstukken en duurzaamheid – een onderwerp dat lange tijd minzaam terzijde werd geschoven omdat het niet sexy genoeg was. Dankzij de brede maatschappelijke acceptatie en erkenning van milieugerelateerde vraagstukken is het onderwerp belangrijker geworden in de architectuur.

De gemene deler van de kritiek op het functioneren van de architect was de verminderde aandacht en relativering van het kritisch vakdebat. Verblind door de vele

opdrachten en het succes en beperkt door de bijbehorende werkdruk lieten heel wat architecten tot voor kort fundamentele discussies vaak aan zich voorbijgaan. Er werd natuurlijk wel gereflecteerd en gedebatteerd, maar vrijwel altijd binnen ‘veilige’ marges, vaak te eenzijdig gericht op groei en ontwikkeling en niet met het mes op de keel. Het bleef op zijn best bij intenties of strekte niet verder dan de inbreng bij die debatten en discussie.

Architecten kunnen en willen zich geen vrijblijvendheid meer permitteren

Veranderde werkelijkheid

Door de economische crisis is echter een aantal dingen veranderd. Architecten kunnen en willen zich geen vrijblijvendheid meer permitteren. De tot voor kort vanzelfsprekende ontwikkeling van het vak en omvang van het vakgebied (aantallen architecten) heeft aan zekerheid ingeboet. Dit vertaalt zich bijvoorbeeld in de al eerder genoemde toename van werkloze of werkzoekende architecten en in de groeiende zorgen over toestroom en kansen van jonge architecten in opleiding. De Technische Universiteit Delft kondigde in dit verband kort geleden al aan om vanaf 2011 een numerus fixus te willen instellen voor, onder andere, de studie bouwkunde. Hoewel de beperking van de instroom deels wordt afgedwongen door de stagnerende middelen vanuit de overheid en de wens de kwaliteit van de opleiding te waarborgen, is er zeker ook een verband met de huidige en toekomstige ontwikkeling van het vakgebied.

De veranderde werkelijkheid en perspectieven voor architecten hebben voorts tot een situatie geleid waarin veel architecten op een wat geforceerde manier meer tijd over hebben om over de positie van het vak en de verdere ontwikkeling na te denken. De stress heeft als het ware plaatsgemaakt voor reflectie. Een ander, daarmee samenhangend symptoom is de toegenomen aandacht voor ontwerpend onderzoek. Dat is een vorm van ontwerpen waarbij architecten onderzoek doen naar actuele en maatschappelijk relevante vraagstukken, met als doel (problematische) opgaven duidelijker te kunnen formuleren en inzichtelijk te maken. Hoewel het niet per definitie een inherent doel is van ontwerpend onderzoek, kan het idealiter wel in een later stadium leiden tot een werkelijke bouwopdracht.

De verandering in het werkveld, met meer aandacht voor reflectie, wordt ook bevestigd door bijvoorbeeld het beleid van het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Dat fonds heeft de ontwikkeling van een betere onderzoekscultuur en innovatief ruimtelijk onderzoek immers als prioriteit vastgesteld in zijn huidige beleidsplan. (Stimuleringsfonds voor architectuur 2009) Ook het recente initiatief van Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol om onderzoekslabs te starten past in de gesignaleerde tendens. Met deze tijdelijke labs krijgt een aantal werkloze (jonge) architecten de gelegenheid om ontwerpend onderzoek te verrichten naar actuele en maatschappelijk relevante vraagstukken. (Zie www.nederlandwordtanders.nl)

Het is bij dit alles overigens nog verre van duidelijk of en in welke mate ontwerpend onderzoek kan leiden tot meer inzicht in belangrijke opgaven en het genereren van kennis. Maar de opkomst van ontwerpend onderzoek en de onderzoekende architect houdt zeer zeker verband met de huidige heroriëntatie en herpositionering die zijn afgedwongen door

de economische crisis. Die crisis en de daardoor ontstane situatie in het vakgebied lijken dus een katalyserend effect te hebben op bepaalde ontwikkelingen die daarvoor niet of nauwelijks prioriteit hadden.

Reflectie en innovatie

De geschetste ontwikkeling en situatie zijn ingrijpend voor architecten, maar verleiden hen én andere direct betrokkenen ook tot duiding en het trekken van (voorlopige) conclusies. De economische en de vakinhoudelijke crisis worden gezien als een aanleiding om een aantal zaken te kunnen veranderen. Met de sombere toekomst in het verschiet en de groeiende twijfel over het vak zouden architecten en ook overheden gemakkelijker geneigd zijn tot veranderingen en meer behoefte hebben aan experimenten en innovatie.

Het al genoemde Stimuleringsfonds voor Architectuur schetst de situatie daarom als een prima voedingsbodem voor ingrijpende veranderingen. De crisis verheft de noodzaak om naar andere ruimtelijke strategieën te zoeken. Volgens het fonds vergt dit van de ontwerpende disciplines een hernieuwde interesse voor de sociaal-economische en maatschappelijke realiteit. De economische recessie en daaraan gelieerde crisis in het vak bieden dus een nieuwe conditie waarin cultuur (waaronder architectuur) niet alleen een expressie is van de alledaagse realiteit, maar ook een aanjager van analyse, kritiek, reflectie en innovatie. (Zie bijvoorbeeld Stimuleringsfonds voor Architectuur 2009)

Ook in een ander kader blijkt dat de architectenbranche zich beraadt op zijn positie en betekenis. Ter gelegenheid van het veertigjarige bestaan van het vakblad *De Architect* gaven veel architecten op uitnodiging van de redactie hun visie op de komende tijd. (Tilman 2010) De reacties getuigen van zowel erkenning van de huidige situatie, ideeën over de te volgen

JaapJan Berg

is onafhankelijk curator, organisator en journalist op het gebied van architectuur en ruimtelijke ordening

koers als ook twijfel over de eigen positie. Veelzeggend is de onderverdeling van de bijdragen in hoofdstukken over, onder andere, een nieuwe agenda, verantwoordelijkheid en vertrouwen, vernieuwing en experiment. Natuurlijk vallen bij dat alles veelvuldig de begrippen duurzaamheid en ecologie. De recessie en crisis in het vak lijken echter weinig grip te hebben op het geloof dat de architect ook in de toekomst een rol van betekenis kan blijven spelen. Zo spreekt Bjarne Mastenbroek, recent benoemd tot voorzitter van de Bond van Nederlandse Architecten, de hoop uit dat architecten met open vizier en een goede dosis kennis, vernuft, flexibiliteit en gezond verstand de maatschappelijke veranderingen kunnen blijven vormgeven. 'Laat niet het geld en de angst, maar het idee regeren', schrijft Mastenbroek.

Naast dit schijnbaar ongeschonden geloof en vertrouwen in de meerwaarde van de architect klinkt in een aantal bijdragen ook een besef van bescheidenheid van ontwerper en zijn rol in processen door. Zo hoopt de Belgische architect bOb van Reeth dat architecten weer gaan beseffen 'dat gebouwen dienstbaar, bereid en liefst zwijgzaam zijn'. Die bescheidenheid noteert ook Ibelings in zijn eerder genoemde artikel als een mogelijk nieuw profiel van de Nederlandse architectuur. Na jaren van groot-spraak en generalistische plannen ligt de toekomst van de architectuur wellicht meer in een meer dienende rol en bescheiden opstelling van de architect. Het spreekt daarbij voor zich dat, ongeacht welk pad of paden de Nederlandse architecten uit de huidige crisis gaan bewandelen, het altijd gepaard zal moeten gaan met bouwen. Of dat nu in de vorm van een ontwerpend onderzoek, een kleine verbouwing, een particulier woonhuis of een grootschalig masterplan is. Architecten moeten in alle gevallen bouwen, anders bestaan ze niet.

Literatuur

- Bantal, S. (et al.) (2010) *Architectuur in Nederland. Jaarboek 2009/10*. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Berg, J.J. (2009) 'Acht sinterklazen op een podium'. Op: www.archined.nl, 27 april.
- Ibelings, H. (2010) 'The end of an era'. In: *A10, New European architecture*, nr. 33, 60-62.
- Stimuleringsfonds voor Architectuur (2009) *Een cultuur van ruimte maken II: imago en realiteit: beleidsplan Stimuleringsfonds voor Architectuur 2009-2012*. Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur.
- Tilman, H. (et al.) (2010) 'Thema: Memo's voor de komende 40 jaar'. In: *De Architect*, jrg. 41, april, 50-128.